

Rajko Bratož

NEKATERA NEREŠENA IN NEREŠLJIVA (?) VPRAŠANJA IZ ZGODOVINE SEVERNOJADRANSKIH DEŽEL V 6. IN 7. STOLETJU

Lujo Margetić je v umerjeno in korektno napisanem diskusijskem prispevku (ZČ 44, 1990, str. 119–121) nanizal pet vprašanj iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, glede katerih je predlagal rešitve,¹ ki se razlikujejo od naših pogledov na ista vprašanja. Te smo predstavili v oceni Margetičeve knjige (ZČ 41, 1987, 356–364, zlasti 362 ss.) in na nekaj mestih v dveh člankih.²

Namen tega prispevka je, izpostaviti bistvene elemente naše argumentacije, z edinim namenom, da bi prišli pri teh odprtih vprašanjih do vsaj dobrega približka rešitve.

Pri tem se zavedamo, da so pri proučevanju obdobja, ki ga dokumentirajo tako maloštevilni in problematični viri, veliki skoki v znanju nemogoči. Zgodovinar je postavljen pred nalogo, da na podlagi nekaj skopih virov poskuša obnoviti zgodovinske dogodke ali celo procese, oziroma, da uporabimo bolj plastično primerjavo iz sorodne znanstvene vede, da na podlagi maloštevilnih mozaičnih kamenčkov poskuša rekonstruirati celotno ikonografsko kompozicijo.

Od petih spornih vprašanj se dve nanašata na obstoj dveh slabo dokumentiranih škofijskih sedežev (Cissa, Pedena), eno na (ne)avtentičnost aktov gradeške sinode, dve pa na historično zelo zanimivi omembi Istre iz prve polovice 7. stoletja, ki sta rimskega izvora, v pismu papeža Gregorija Velikega iz leta 600 in na epitafu papeža Honorija (+ 638).

I

Najprej naj predstavimo svoje poglede na vprašanje škofije v »Cissi«. Izmed dveh oz. pogojno treh omemb tega škofijskega sedeža prva omemba v seznamu udeležencev gradeške sinode³ ni tako sporna kot zadnja v seznamu udeležencev lateranske sinode 680. Margetić ima prav, ko pravi, da Mansi v svoji izdaji vira ne pušča dvomov glede oblike imena (Kénsou⁴) in v tem oziru svoje pridržke do njegovega branja vira umikamo. Vsekakor je branje »Keísou«, kot je sporno ime bral F. Kos, ki smo mu sledili mi in še nekateri sodobni avtorji,⁵ nezanesljivo. Nova tekstnokritična izdaja vira z upoštevanjem devetih grških rokopisov (za naše mesto prideta v pošteveh dva, Bayerische Staatsbibl. München, Cod. gr. 186 in Bibl. nazionale Torino, Cod. gr. 67) potrjuje pravilnost branja »Kénsou«.⁶ Latinski prevod, ki je nastal v Rimu proti koncu 7. stoletja in je poznan iz 12 rokopisov, prinaša obliko »Censensis« (štirje rokopisi, prvo navedeni iz 9., ostali iz 11. stol., Bibl. Ambros. Milano, Cod. M. 67 sup., Bibl. apostol. Vaticana, Cod. lat. 1326; Bibl. nazionale di s. Marco, Benetke, Cod. lat. 163; British Library,

¹ Zlasti v zbirki razprav: *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste 1983, ter v razpravi: »Histria« u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća. *Živa antika* 32, 1982, 171–176.

² Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekršćanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje), v: *Antični temelji naše sodobnosti*, Ljubljana 1987, 13–26; Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja, v: 23. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1987, 105–120; prim. tudi razpravo: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja, *Zbirka Zgodovinskega časopisa* 8, Ljubljana 1990, 26 ss. (= ZČ 44, 1990, 354 ss.; 489 ss.)

³ Tako v aktih mantovanske sinode 827 (ed. A. Werminghoff, MGH Leges III, Concil. 2, 1906, 588 v. 16. s.) kot v seznamih v beneških kronikah (R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille I*, Padova 1942, 12; Isti, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951, 142–148; ponatis G. Cuscito, *Antichità Altoadriatiche* 17, 1980, 229) se na petem mestu omenja »Vindemius (...) Cessensis«. Škofa Vindemija omenja tudi Paulus Diaconus, *Hist. Langob.* 3, 26 ob opisu dramatičnih dogodkov v času sinode v Maranu 590, sicer brez oznake pripadajoče škofije, vendar je očitno, da gre za isto osebnost.

⁴ *Amplissima collectio conciliorum* 11, 312 B; enako tudi *Patrologia Latina* 87, 1242 D.

⁵ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, Ljubljana 1902, št. 186 (str. 231); gl. ZČ 41, 1987, 362; Nastanek, razvoj in zaton, 21 sl. op. 43; od neslovenskih avtorjev W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, 148 in pogojno G. Cuscito, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 17, 1986–87, 19 op. 28.

⁶ *Concilium universale Constantinopolitanum tertium, conc. act. I–XI*, ed. R. Riedinger, *Acta concil. oecumen.*, ser. II, vol. II, 1, Berlin 1990, 154 v. 18.

London, Cotton Claudius B. V., imajo celo obliko »Cessensis« in ne »Cenetensis«, kot stoji v starejših izdajah in kar bi govorilo v prid Margetičevemu lociranju škofije v Cenedo. Sama oblika »Kénsou« ne potrjuje teze, da gre za Cenedo na Beneškem. Naj navedemo dva poglobljena argumenta proti Cenedi.

Za seznam 125 podpisnikov lateranske sinode moremo reči, da le sledi v grobem geografski in politični pripadnosti posameznih škofij. Škofije si sledijo okvirno po regijah, ki so deloma v geografskih smiselni celotah. Za Rimom z bližnjo Ostijo sledi 14 škofij z oznako »provinciae Campaniae« (št. 3–8; 10–13; 23–24), ki niso našteje skupaj, saj jih na 9. mestu prekine ena kalabrijska škofija, dve pa sta našteje za Brutijem in Kalabrijo. Sledi 5 škofij z oznako »provinciae Brittiarum« (št. 14; 18–19; 22), ki so močno pomešane s 6 škofijami z oznako »provinciae Calabriae« (št. 9; 15–17; 20–21). S tem je zaključen južni del polotoka. Sledi 5 škofij v »rimskem dukatu« (št. 25–29), pri katerih se ne omenja pokrajinska pripadnost. Nato sledi centralno apeninsko področje, začenši s Spoletom (skupaj 11 škofij brez oznake provincialne pripadnosti, št. 30–40). Naslednja skupina podpisov gre izven italskega ozemlja: Sicilija z 8 škofijami, s ponovno provincialno oznako (»provinciae Siciliae«, št. 41–47), nato nesistematično trije škofje iz Galije (št. 48; 51–52), eden iz Britanije (št. 49) in eden iz bližnje Rima (št. 50). Po tej prekinitvi pride na vrsto langobardska severna Italija začenši z Milanom (Lombardija, Piemont, predalpski prostor, Ligurija, nato severna Toskana, v celoti 35 škofij brez oznake provincialne pripadnosti, št. 53–87). Sledi »vzhodna« skupina severne Italije: 9 škofij »provinciae Istriae« začenši z (Novo) Akvilejo (Gradežem) (št. 88–96), 5 škofij »provinciae Pentapolis« (št. 97–102), 10 škofij »provinciae Tusciae« (št. 103–112) in 13 škofij na področju dan. Emilije začenši z Raveno brez oznake provincialne pripadnosti (št. 113–125). Večina tistih škofij, ki so ležele na bizantinskem ozemlju, nosi oznako province »eparchia« v grškem originalu oz. »provincia« v le malo mlajšem latinskem prevodu in je urejena po skupinah, ki odražajo neko sistemiko. Oznako province nosi kar 56 škofijskih sedežev (skoraj polovica). Večina škofij na langobardskem ozemlju pa ne nosi oznake province. Brez provincialne oznake so škofije v Laciju (bizantinska posest), na področju langobardskega območja beneventanskega in spoletskega vojvodstva v centralnem delu polotoške Italije, celotno področje severne Italije kot osrednje področje langobardske države, pa tudi Toskana (v moderni geogr. predstavi) in področje Ravene (v celoti okrog 70 škofij, od tega najmanj 50 na langobardskem ozemlju, vsaj 15 pa na bizantinskem). Že spričo povedanega sama uvrstitev Ursina v seznam istrskih škofov z oznako pokrajinske pripadnosti govori v prid istrski provenienci, saj gre za bizantinsko ozemlje, na katerem se škofije praviloma označujejo na tak način. Ceneda je namreč okrog leta 680 gotovo pripadala langobardski državi.

Nobenega dokaza nimamo, da bi se škofije s shizmatičnega oglejskega območja vključevale v monoteletski spor, tako kot so se katoliške škofije na ostalem langobardskem ozemlju. Ceneda je po svoji legi ob vznožju Alp med Bellunom na severu in Trevisom na jugu spadala na to področje. Ob odsotnosti drugih škofij z oglejskega shizmatičnega ozemlja pod langobardsko oblastjo v sosedstvu Cenede (Konkordija, Treviso, Vicenza, Verona, Trident, Acelum, Feltria, Bellunum, Iulium Carnicum) in ob navzočnosti le treh škofov iz priobalne Benečije (Altinum, ki je bil vseskozi bizantinski, Padova in Opitergij, ki sta prišla pod Langobarde pozno, ca. 601 oz. 643, in sta vsaj v cerkvenem oziru očitno gravitirala proti bizantinskemu ozemlju) bi bila navzočnost škofa iz Cenede presenetljiva. Domnevamo, da se je 680 glede opredeljevanja posameznih škofij ponovilo stanje s sinode leta 649, ki pomeni začetek monoteletskih sporov na severnoitalskem področju. Tudi tedaj so se sinode udeležili nekateri škofje z langobardskega ozemlja (v celoti le 11 od 106 udeležencev s prvoimenovanim papežem vred)⁷, od teh pa prav nobeden s shizmatičnega oglejskega področja. Zakaj bi se na shizmatičnem področju oglejskega patriarhata ob sporu, ki je zadeval predvsem bizantinsko cerkev,

⁷ O. Bertolini, *Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del sec. VII in Italia*, Settimane di studio del centro Italiano di studi sull' alto medioevo 5, 1957, 789 op. 116; V. v. Falkenhausen, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982, 30. Celoten seznam s podpisi vseh 106 udeležencev: Concilium Lateranense a. 649 celebratum, ed. R. Riedinger, *Acta concil. oecumen.* ser. II, vol. I, Berlin 1984, 2 ss.; 31 ss. 111 ss.; 177 ss.; 247 ss. 390 ss.; prim. P. Conte, *Il sinodo lateranense dell' ottobre 649*. La nuova edizione degli atti a cura di Rudolf Riedinger. *Rassegna critica di fonti dei secoli VII–XII*. Collezione teologica 3, Vaticano 1989.

opredeljevala samo Ceneda? Ne le uvrstitev škofije v geografsko-politično sosledje – ekkl. Kénsou za Puljem, ki se je eksponiral na papeški strani že 649, in za Porečjem, pa pred »Celejo« in Trstom, Oderzom in Padovo, tudi cerkvenopolitične razmere v Italiji okrog leta 680 govorijo v prid domnevi, da gre za sedež v bizantinski Istri in ne v langobardski Benečiji.

Ob nejasnih pisanih virih bi mogle nagniti tehtnico v prid tej ali oni rešitvi vprašanja zgodnjekrščanske arheološke najdbe, ki bi potrjevale obstoj tega ali onega škofijskega sedeža. Medtem ko so le-te na področju antične Cenede (Vittorio Veneto) po našem znanju nepomembne,⁸ pa kažejo najdbe iz zadnjega obdobja v južni Istri, da je obstoj škofijskega sedeža severno od Pulja v tej dobi precej verjeten. M. Suić je v dobro argumentirani študiji pred nekaj leti škofijski sedež v Cisi postavil na Brione.⁹ Njegova argumentacija temelji na skrbni historični in lignivistični interpretaciji sicer skromnih pisanih virov in na predpostavki, da je apsidalna oblika v jugovzhodnem vogalu brionskega kastruma pripadala temkajšnji škofijski cerkvi. Škofijski sedež naj bi obsegal Brionsko otočje, ki naj bi bilo skozi celotno antiko izven puljskega mestnega območja in kot posebna upravna enota v direktni cesarski upravi. Od tod naj bi izhajal izraz »census«, ki ga najdemo v obliki »Kénsou« v zapisniku lateranske sinode 680 kot oznako za Ursinovo škofijski sedež.

Najšibkejši člen v sosledju sicer zelo tehtne Suićeve argumentacije je ravno pomanjkljiva arheološka potrditev. Če bi apsidalna oblika v jugovzhodnem vogalu kastruma pripadala škofijski cerkvi, bi ta imela nenavadno usmeritev (jugovzhod-severozahod), poleg tega manjka baptisterij. Več arhitekturnih elementov dokazuje obstoj zgodnjekrščanske cerkve znotraj brionskega kastruma, ki je bila zgrajena okrog leta 500, vendar ta cerkev po dosedanjem poznavanju arheoloških ostankov ni bila škofijska oziroma se tega ne da dokazati.¹⁰

Druga možnost, ki jo je predložil B. Marušič, je lokaliziranje antične Cise na mesto najdb zgodnjekrščanske cerkve v Betiki pri Barbarigi. Tamkaj odkrita cerkev sv. Andreja s trilistno apsido spominja na škofijsko cerkev v Teurniji v drugi razvojni fazi iz 6. stoletja, tako z ozirom na obliko (trilistna apsida, triladijska kontrukcija) kot na dimenzije (v Betiki ca. 27 krat 13,5 m, v Teurniji 26,85 krat 13,19 m). Cerkev vključuje v svoj sklop tudi krstilnico, zgrajeno v drugi polovici 6. stol.¹¹ Ob tej interpretaciji najdbe se pojavijo novi problemi. Vprašljiva ostaja v tem primeru kronološka disharmonija med arheološkimi viri in pisanimi poročili, vprašljiva ostaja funkcija tega središča od začetka 7. stol. dalje, ko je bila shizma na istrskem področju pod bizantinsko oblastjo odpravljena in se je znova moralo pojaviti vprašanje odnosa do puljske škofije. Medtem ko se škofiji v času istrske shizme v osemdesetih letih 6. stol. opredeljujeta različno, pa nastopata v monoteletskem sporu v istem taboru. Teza B. Marušiča je, da je kesenska škofija obstajala v Betiki do selitve v Rovinj; Betika naj bi bila od začetka 8. stol. dalje samostanski kompleks, po lokalni hagiografski tradiciji pa naj bi bil izveden čudežni prenos relikvij sv. Evfemije v Rovinj leta 800.¹² Marušičeva rešitev vprašanja pušča nekaj nejasnih mest. Avtor dopušča razprostranjenost škofije s središčem v Betiki na bližnje Brionsko otočje, na sever pa vse do Rovinja, kamor naj bi se škofijski sedež enkrat okrog leta 800 preselil. Edina podlaga za tovrstno razlago je nezanesejljiva hagiografska tradicija, ki pa ne bi govorila v prid kopenske Betike. »Translatio corporis beate Eufemie« izrecno govori o tem, da je bila sv. Evfemija pokopana v nekem v tekstu neimenovanem »mestu« (omenjajo se »illius civitatis incole«), od koder je bila na čudežen način prenešena na rovinjski otok (»ad quandam insulam in ore montis qui rubeus vocabatur«). Naselje na otoku se označuje z izrazom »castrum«, (ne kot »civitas«, kakor ga označuje Anon. Ravenn., Cosmogr. 4,30), njegovi

⁸ Prim. G. Cuscito, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria. Indagini e ipotesi*, *Antichità Altoadriatiche* 28, 1986, 259–309.

⁹ Cissa Pullaria-baphium Cissense-episcopus Cessensis, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti. Arheološki radovi i rasprave 10, Zagreb 1987 185–219.

¹⁰ B. Marušič, Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus Cessensis), *Arheološki vestnik* 41, 1990, 403–429, zlasti 405 ss.

¹¹ B. Marušič – J. Šašel, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj*, *Arheološki vestnik* 37, 1986, 307–342; B. Marušič, Še o istrski Kisi, 417 ss. Za Teurnijo gl. nazadnje F. Glaser – R. Pillinger, *Teurnia. Die Metropolis von Noricum. Ein Führer zu den frühchristlichen Stätten*, Wien 1991, 10 ss., z navedbami ostale literature (v pripravi tudi slovenska izdaja).

¹² Prim. R. Bratož, *Kršćanstvo o Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986, 75 sl. op. 160; G. Cuscito, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 17, 1986/87, 23 ss.

prebivalci pa kot »populus« oz. »clerus et populus«; slavja, ki je sledilo prenosu sarkofaga na vrh otoške vzpetine, pa sta se udeležila puljska duhovščina in ljudstvo (»clerus et populus polensis per universam terram longe lateque celeriter advenierunt«), kar je odraz povezanosti s puljsko škofijo ali celo odvisnosti od nje. Te in tudi druge krajevne oznake (»ystriensis provincia« in »insula orationum« v bližini Rovinja, otok, na katerem so živeli menihi, današnja sv. Katarina), ne povedo nič o legi antične Cise, ki se v tekstu nikjer ne omenja. Tekst ne daje nobenih poročil o medsebojnih razdaljah ali kakršnihkoli drugih uporabnih podatkov. Neustrezno je tudi Marušičevo mnenje, da je z novjšimi ugotovitvami o nastanku škofije v Cenedi (med 7. in 8. stol.) postala analiza zapisa o Kisi v aktih lateranske sinode 680 nesmiselna. Te »najnovejše ugotovitve« bazirajo namreč na razlagi že poznanih virov (razsodbi langobardskega kralja Liutpranda leta 743 o nasledovanju ukinjene škofije v Opitergiju, ki je prešla na novoustanovljeno Cenedo) in ne na novih najdbah, zato omogočajo le sklepe relativne zanesljivosti.¹³

Za zaključek našega razmišljanja o Cisi moremo dati nekaj sklepnih misli. Vsekakor je postavitve Cise v Istro bolj upravičena kakor lokacija na Beneško. V Istri se kot edino možno področje lokaliziranja tega kraja kaže jugozahodna obala med Limskim kanalom in Puljem, pri čemer ostaja ozemeljska razprostranjenost škofije neznana. Kot verjetni središči prideta v poštev Brionsko otočje in še verjetneje Betika pri Barbarigi, kjer je potrjen obstoj škofijski cerkvi ekvivalentne sakralne stavbe. Obstoj škofije je dokazan za ca. stoletno obdobje 579–680. Datiranje njenega nastanka v zgodnejšem obdobju (škof Johannes ca. 560)¹⁴ in njene konca ob preselitvi v Rovinj (ca. 800?) ostajata še naprej nezanesljivi. Ob pomanjkanju literarnih in materialnih virov ostaja vprašanje kronologije začetka in konca kisenske škofije še nerešeno. Geografska lega škofije je skoraj zanesljivo fiksirana, gre za upravno območje puljskega mesta oz. puljske škofije, njena prostorska razprostranjenost znotraj te upravne enote (obalni pas od Barbarige do Rovinja ter Brionsko otočje?) pa je bistveno težje ugotovljiva.^{14a}

¹³ Dokument je objavil R. Cessi, *Documenti* (kot v op. 2), 41–44 (št. 27); prim. G. Cuscito, *Alle origini*, 19 in nazadnje H. Krahwinkel, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region von Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992, 45 op. 76; 81 sl. op. 92.

¹⁴ »bonus antistes . . . Iohannes«, ki ga v pesmi v čast ravenskemu škofu Vitalisu kot tesnega sodelavca slavljenca omenja Venantius Fortunatus, *Carmina II* (ed. F. Leo, MGH Auct. Ant. 4, Berlin 1881, 8 ss.) naj bi bil po Marušiču (418 s.) prvi cisenski škof. Marušič se opira na tezo, ki jo je predložil G. Cuscito (Venanzio Fortunato e le chiese istriane. Problemi e ipotesi, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 26 (78), 1978, 207–225; gl. tudi: Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Trieste 1977, 287 s); po tej naj bi bil Venancijev Vitalis pravoverni istrski škof s sedežem v Puli (torej ne ravenski škof), Johannes pa prav tako pravoverni istrski škof s sedežem v bližini Pulja.

^{14a} S. J. Škunca, *Problem Cisse i njezine biskupije*, *Croatia Christiana periodica* 15 (27) 1991, 1–20, je nazadnje zastopal stališče, da istrska Cissa ni nikdar obstajala. Po njegovem mnenju naj bi se za omembo dveh jadranskih otokov s tem imenom pri Pliniju, enega v Liburniji (*Naturalis hist.* 3, 140), drugega »iuxta Histrorum agrum« (*Nat. hist.* 3, 151), skirval le eden. Vse antične omembe Cise naj bi se nanašale na področje Novalje na otoku Pagu (liburnijsko Ciso). Kot poglavitve argumente za to je navedel zgodnjekršćanske arheološke spomenike iz Novalje (2 relikviarja, ostanke podnih mozaikov zgodnjekršćanske bazilike iz prve polovice 5. stol. itd.), številne najdbe ostankov školjk, ki naj bi jih uporabljali v cesarski barvarnici tekstila (»baphium Cissense Venetiae et Histriae«, *Notit. dignit. occ.* 11.67) in v pisanih virih večkrat izpričano tesno navezanost liburnijskega območja na Istro in Ogleje. Po njegovem mnenju naj bi to področje skozi celotno antično dobo vsaj gravitiralo čez celo pripadalo k 10. italjski regiji oz. provinci Benečiji z Istro. Ob vrsti pravih ugotovitev naj opozorimo na nekatere šibke točke njegove argumentacije.

1. Ni zanesljivega dokaza, da bi območje severne Liburnije že od začetka cesarske dobe, zanesljivo pa v pozni antiki, bilo priključeno Istri (9 ss.). »Ius Italicum« nekaterih liburnijskih skupnosti tega ne dokazuje (prim. F. Vittinghoff, *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 6, Berlin – New York 1977, 24 ss.), prav tako se ne da dokazati, da bi se Kasiodorova pisma, ki govorijo o Istri (*Variae* 12, 22, 23, 24; prim. R. Matijašić, *ZČ* 42, 1988, 363–371) nanašala na območje severne Liburnije. Poznoantični viri teh dveh dežel ne zamenjujejo (prim. izbrane tekste v: M. Kržman, *Antička svjedočanstva o Istri, Pula-Rijeka* 1979).

2. Nedvomno so že od začetkov obstajale tesne vezi med krščanskimi skupnostmi v Dalmaciji (in posebej v Liburniji) in Oglejem (13 ss.; prim. tudi R. Bratož, *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen*, *Klio* 72, 1990, 508–550), vendar pa se ne da dokazati, da bi se severnoliburnijsko področje v 5. in 6. stol. spadalo pod jurisdikcijo oglejskih metropolitov. Nasprotno, udeležba škofa Ticijana z Raba na saloniških sinodah 530 in 533 govori proti tej tezi. Nobene od domnevnih severnoliburnijskih škofij (Krkr, Osor, ki naj bi po Škunci obstajale že v 5. stol.) ne srečamo na gradeški sinodi 579.

3. Cisenskih škofov Vindemija in Ursina ne moremo povezovati z liburnijskim prostorom, temveč le z istrskim. Za Vindemija pravi Pavel Diakon, *Hist. Lang.* 3,26, da je bil tako kot Janez iz Poreča in Sever iz Trsta »ex Histria episcopus«, škof Ursin pa nastopa v seznamu podpisnikov lateranske sinode 680 z oznako »prov. Istriae« za škofoma iz Pulja in Poreča, pa pred škofoma iz »Celeje« in Trsta. Preskok v zaporedju v severnodalmatinsko območje bi bil nenavaden, poleg tega se v sinodalnih aktih dalmatinsko območje nikjer ne omenja in očitno v monoteletskem sporu ni igralo omembe vredne vloge. Sklepamo, da se cerkvenozgodovinske omembe Cise nanašajo na istrsko območje. Vindemij in Ursin sta bila očitno istrska škofa, medtem ko iz liburnijske Cise ni zaenkrat poznan po imenu noben škof. Historičnost potresa leta 754, ki naj bi porušil Ciso in s tem napravil konec škofijskemu sedežu, čigar obstoj datira Škunca v čas od konca 4. stol. do te katastrofe po sredi 8. stol. (str. 19), je nazadnje upravičeno zavrnil M. Zupančič. Še o propadu Cisse in o »potresu l. 754«, *Croatia Christiana periodica* 15 (28), 1991 (1992), 160–162, ki je opozoril, da se za Dandulovo vsebinsko napačno in narobe datirano notico skriva poročilo vzhodnih piscev o potresu, ki je l. 750 razdeljal vrsto mest v Mezopotamiji.

II

Drugi vprašljivi škofijski sedež je Pedena. Ta se omenja samo enkrat, in sicer v seznamih udeležencev gradeške sinode na zadnjem mestu.¹⁵ Povezovanje škofijskega sedeža, ki ga je zasedal »Martianus Petenatis«, s škofijskim sedežem v Ptuj, se nam iz jezikovnih ozirov ne zdi ustrezno. V antičnih virih se ob omembah petovionskih škofov pojavljata obliki »Petavionensis«, »Petavione« in »de Petabione«.¹⁶ Očitna razlika med imenoma je vpadljiva. Prav tako je sporno povezovanje s Salzburgom. Ime »Petena« za Salzburg, ki je identično z istrsko Pedeno, se pojavlja v dveh dokumentih različne proveniencie (ena kraljeva in ena papeževa listina) iz dobe 790–798, ki se nanašata na ustanovitev salzburske nadškofije.¹⁷ Povezovanje Pedene iz zapisanika gradeške sinode s Salzburgom je vsebinsko sporno, zlasti v primeru, da bi bil seznam oglejska potvorba iz časa stopnjevanja spora s Salzburgom, kot meni Margetić. V težnji, da bi v sporu s Salzburgom dokazali razširjenost oglejskega patriarhata vse do Donave, gotovo ne bi oglejski patriarhi v falzificiran vir postavili v antiki sicer neobstoječe salzburske škofije, niti na zadnje mesto v seznamu ne, saj bi s tem potrjevali njeno legitimnost. Če bi že to storili, zakaj bi uporabljali nenavaden izraz »Petena« za mesto, ki se je imenovalo Iuvavum in čigar antična oblika imena je bila v zgodnjem srednjem veku splošno poznana in v virih najbolj razširjena, kot nam kaže tudi primer navedenega papeškega pisma in cele vrste drugih virov iz časa okrog leta 800.¹⁸

Zaradi naštetih razlogov se nam zdi povezovanje škofijskega sedeža »Petenatis« s Pedeno v Istri smiselno. Efemerni škofijski sedeži v dobi propadanja antičnega sveta niso bili izjemen pojav, ne oziraje se na dejstvo, da cerkvena zakonodaja tega ni dovoljevala ali pa je to vsaj ovirala.¹⁹ Prav v Istri imamo nekaj takih primerov (poleg Pedene tudi Koper, Novigrad in Cissa). Te tvorbe so okvirno v 7. ali 8. stol. propadle, spomin nanje je zbledel, tako da nas ustanovitev škofijskih sedežev v nekaterih teh mest več stoletij pozneje ne more presenetiti. Pedena je bila v zgodnjem srednjem veku kraj drugorazrednega pomena v vrsti pomembnejših istrskih krajev. V Rižanskem placitu se navaja davčna obremenitev istrskih mest in kastelov (»civitates et castella«) v dobi pod Bizantinci (do 788). Podatki, ki jih navaja dokument, odražajo ekonomsko moč in obljudenost naštetih krajev. Takrat je Pedena oddajala približno trikrat manj davkov kot največja mesta Pulj, Poreč ali Trst, pol manj kot Rovinj, za tretjino manj kot Labin ali Motovun, enako kot Buzet in skoraj dvakrat več kot Novigrad, torej se po davčni obremenitvi pojavlja med naštetimi kraji skupaj z Buzetom na sedmem ali predzadnjem mestu.²⁰ Število petih, očitno istrskih škofov, ki se navajajo v preambuli dokumenta in v seznamu podpisanih na koncu, kaže na to, da je okrog leta 800 obstajalo v Istri več škofijskih sedežev, poleg Trsta, Poreča in Pulja vsaj še dva v manjših krajih, ki v antiki nista imela mestnega statusa. Ob zelo verjetni odsotnosti Kopra in Umaga, ki se v dokumentu sploh ne omenjata, pridejo v poštev lahko le Novigrad, Rovinj in Pedena. Število petih škofov na

¹⁵ »Martianus Petenatis« nastopa na 19. mestu v protokolu mantovanske sinode 827 in na 20. mestu v seznamih iz beneških kronik (gl. navedbe virov v op. 3).

¹⁶ Gl. navedbe virov v R. Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, ZČ 40, 1986, 382.

¹⁷ V listini iz leta 790, s katero je kralj potrdil posest salzburske cerkve, se salzburski škof označuje kot »Petenensis urbis episcopus, que nunc appellatur Salzburc« (MGH Diplôm. Karolin. I, ed. E. Mühlbacher, Hannover 1906, št. 168). V pismu papeža Leona III. iz leta 798 se omenja »ecclesia Iuvavensium, que et Petena nuncupatur« (MGH Epist. V, Epist. Karolini aevi III, ed. E. Dümmler, München 1978 (1. izd. 1898/99), 58 s. št. 3; gl. tudi F. Kos, Gradivo I, 315; H. Dopsch, Geschichte Salzburgs I, Salzburg 1981, 162, s kritično predstavitevjo dveh razlag: po prvi, ki jo avtor povsem zavrača, naj bi šlo za izpeljanko od rimskega kraja Bedauium (Seebuck ob Chiemschem jezeru), po drugi, ki ji pripisuje večjo verjetnost, naj bi obstajala zveza Salzburga z istrsko Pedeno, škofijskim sedežem, ki naj bi nastal po slovanskem uničenju antične Petovione. Ime naj bi nastalo v 8. stoletju, ko je Salzburg imel posest nad Ptujem in ko naj bi na tej podlagi prevzel njegove škofijske pravice, ki jih je ob koncu antike posedovala istrska Pedena. Dopsch izrecno poudarja, da za tako tezo, ki je možna, ni nobene potrditve v virih. Razmišljanje zaključuje s sklepom, da se za imenom »Pedena« ne skriva le krajevno ime, temveč tudi star pravni naslov, ki ga je Salzburg ob koncu 8. stol. poudarjal, pri čemer je treba upoštevati željo po legitimiranju ob predvidenem dvigu v nadškofijo ali na pomembne naloge v misijonu. Tudi H. Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas, Wien 1987, 211 naglašja, da je vprašanje prehoda od škofijskega mesta Petene do nadškofije Salzburg nereseno, da pa gre nedvomno za obuditev starega noriškega pravnega naslova z namenom, da bi legitimirali dvig Salzburga v bavarsko metropolo.

¹⁸ Prim. za čas do razrešitve spora med Oglejem in Salzburgom leta 811 F. Kos, Gradivo I, št. 224; 225; 231; 235; 267; 301; 314; 315; 324; Gradivo II, št. 21; 35; 37. Za kasnejši čas gl. F. Kos, Gradivo II, passim.

¹⁹ Prim. R. Bratož, ZČ 43, 1989, 289.

²⁰ A. Petranović–A. Margetić–R. Bratož v publikaciji: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989 82 (27 ss.); 87; A. Guillou. Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de Pentapole d'Italie, Roma 1969, 192 s.; 294 ss.; L. Margetić, Quelques aspects du Plaid de Rižana, Revue des Études byzantines 46, 1988, 125–134, zlasti 128 ss.; H. Krahwinkel, Friaul, 229 ss.

rižanskem zboru se ujema s številom škofov iz Istre na lateranski sinodi 680 (poleg treh starih še »Cissa« in »Celeia«). Če že za zadnjega v seznamu (Lavrencij) nimamo nobenega dokaza, da bi izhajal iz Pedene,²¹ pa tega ne moremo izključiti, saj od devetih navzočih »mest in kastelov« na zboru Labin, Motovun in Buzet nikoli niso bili škofijski sedeži. Tako moremo izvor dveh škofov iskati med tremi možnostmi, Rovinjem, Novigradom in Pedeno.²² V tem primeru ni izključen obstoj šibkega škofijskega sedeža v Pedeni v Istri tudi v času, ko je bavarska metropola postala nadškofijski sedež v oznako »ecclesia Iuvavensium que et Petena«.

III

Avtentičnost seznama podpisnikov gradeške sinode 579²³, ki ga posredujejo akti mantovanske sinode leta 827 in v nekoliko drugačni obliki beneške kronike,²⁴ je naslednje zapleteno vprašanje, v katerem se naši pogledi razlikujejo od Margetičevih. Njegova teza, da je seznam nastal ob sporu Ogleja s Salzburgom in da je Oglej s potrjenim seznamom skušal utrditi svoje aspiracije do ozemlja severno od Drave, se nam zdi sporna iz več razlogov. V primeru veljavnosti te teze nas preseneti odsotnost nekaterih škofijskih sedežev severno od Drave. Seznam ne daje vtisa kompilacije, naperjene proti Salzburgu. Od 19 (ali 20) škofij jih je 16 ali 17 s področja Istre in Benečije, južne Recije in Norika južno od Drave, skratka z ozemlja, čigar pripadnost ob cerkvenoorganizacijskem sporu ni bila vprašljiva. Vsekakor bi v primeru oglejske potvorbe iz časa okrog leta 800 pričakovali večje število škofij severno od Drave. Seznam navaja dve obdravski škofiji (Aguntum, Teurnia: Margetić postavlja v to zvezo še škofijo Petena-Poetovio, kar je povsem nezanesljivo), kot škofijo severno od Drave pa navaja samo Skarbantijo. V primeru, da bi šlo za potvorbo iz časa spora Oglej-Salzburg, nas preseneti odsotnost bolj znanih in starejših škofijskih sedežev kot sta bila Lauriacum in Savaria. Ko se je cerkvena organizacija v Panoniji v 5. in 6. stoletju podirala, so se njeni ostanki naslonili na sosednje province, kjer se je ta organizacija obdržala. V 6. stol. je bil tako Sirmij v bizantinski sferi in je postal cerkvenopravna podlaga za dvig Justinijane Prime, Siscija se je naslonila na Dalmacijo,²⁵ severozahodni del panonskega prostora s Scarbantijo pa očitno na Oglej. Dejstvo, da se v seznamu podpisnikov omenja škof Helias šele na četrtem mestu, ni argument proti njegovi avtentičnosti. V preambuli sinodalnega zapisnika, ki se nahaja v aktih mantovanske sinode pred spornim seznamom, nastopa namreč Helias poudarjeno na prvem mestu.²⁶ Kot glavni argument proti tezi o oglejskem falzifikatu iz časa okrog leta 800 naj navedemo dejstvo, da se seznam podpisnikov v aktih mantovanske sinode, na kateri so reševali spor med Oglejem in Gradežem,²⁷ navaja kot gradeški dokument, ki ga je na zboru obenem z drugimi dokumenti (»auctoritates, quas pro sua aeclesia duxerat«) predložil »Tyberius, diaconus et oconomus aeclesiae Gradensis, a Venerio eiusdem castri episcopo missus«. Od predloženih dokumentov ni bil noben potrjen; ko so ga vprašali, ali hrani gradeška cerkev v svojem arhivu izvornike (»utrum horum exemplorum autentici in archivio suae ecclesiae tenerentur«), je odgovoril, da imajo samo zapisnik sinode, ki jo je oglejski patriarh Helias sklical v Gradežu (»nihil amplius se habere nisi synodum ab Helia, Aquileiensj patriarcha, in castro Gradensi, quod plebs eius erat, actam fuisse«). To govori proti tezi o oglejskem falzifikatu iz časa spora

²¹ Kot je domneval F. Kos, Gradivo II, št. 23. str. 20.

²² Katera dva škofa bi mogla pripadati trem potencialnim škofijskim sedežem, se ne da ugotoviti. Zaporedje škofov v uvodnem seznamu udeležencev (Teodor, Leon, Stavracij, Stefan, Lavrencij) se namreč razlikuje od zaporedja v končnem seznamu podpisnikov (Stavracij, Teodor, Stefan, Leon, Lavrencij). Vzrokov za različni zaporedji se ne da ugotoviti, Prim. H. Krahwinkler, Friaul, 226.

²³ Ob strani puščamo vprašanje datiranja sinode in vprašanje historičnosti dveh sinod; argumente za obstoj ene sinode leta 579 (namesto 572–577) kratko navajamo v razpravi: Vpliv oglejske cerkve (kot v op. 2), 29 (= ZČ 44, 1990, 357).

²⁴ Concilium Mantuanum a. 827, ed. A. Werminghoff, MGH Leges III, Concil II, Hannover 1906, 588, v. 15–20. Popravljen verzio seznama je na podlagi paleografske analize pripravil H. Berg, Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert, v: Die Bayern und ihre Nachbarn I (Hg. H. Wolfram und A. Schwarz), Wien 1985, 79. Seznam iz beneških kronik posreduje R. Cessi, Documenti I, št. 6 (12 sl.), oz. Le origini, 146 ss., ponatiskuje G. Cuscito, La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591), Antichità Altoadriatiche 17, 1980, 229 sl.

²⁵ Prim. kratko R. Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, ZČ 40, 1986, 378; isti, Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima, ZČ 44, 1990, 21 s.

²⁶ »... synodum ab Helia, Aquileiensj patriarcha, ... cuius initium est: Cum in castro Gradensi ac plebe sua Helias, patriarcha sanctae Aquileiensis aeclesiae, cum Martiano, Leoniano, Petro, Vindemio, Vigulo, Iohanne et reliquis consacerdotibus suis consedisset« et reliqua ... (Concil. Mant., cit., 588 v. 10 ss.). Omenjenih šest škofov si sledi v istem zaporedju tudi v zaključnem seznamu, pri čemer je Helias umeščen med Petrom iz Altina in Vindemijem iz Cise.

²⁷ O mantovanski sinodi gl. nazadnje H. Krahwinkler, Friaul, 172–179.

Oglej-Salzburg, saj v času vrhunca spora med Oglejem in Gradežem ni moglo biti v interesu gradeške cerkve, da bi podpirala oglejske ozemeljske aspiracije proti severu. Ker je dokument na mantovanski sinodi 827 predložila ob sporu Oglej-Salzburg nevtralna gradeška stran, ob izrecnem zatrjevanju, da je to edini izviren dokument, ki ga ima v posesti, je predstava o oglejskem prirejanju oz. prikrojevanju podpisov ob sporu z bavarsko metropolo po našem mnenju neustrezna.

IV

Odlomek iz pisma papeža Gregorija Velikega salonitanskemu škofu Maksimu iz leta 600 postavlja Slovane, Istro in Italijo v naslednjo medsebojno zvezo: »... de Sclavorum gente ... et affligor vehementer et conturbor ... conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt.«²⁸ Margetić po pravici meni, da besedna zveza ne pomeni nujno »istrskega vhoda« kot določenega geografskega pojma, in ob tem navaja vsebinsko drugačne prevode oz. interpretacije.²⁹ Slovenski prevod tega stavka bi bil možen v dveh vsebinsko različnih variantah: a) »... ker so Slovani z vstopom v Istro že začeli vdirati v Italijo«; b) »... ker so Slovani skozi istrski vhod že začeli vdirati v Italijo«.³⁰ Vendar pa je Margetićeva razlaga tega mesta, »da so se Slovani s tem, da so prišli v Istro, že začeli širiti po Italiji«, oziroma »da se Slovani nahajajo v Istri« (»Slovani so s tem, da so prišli v Istro, začeli vstopati v Italijo«), le premalo jasna. Stavek namreč označuje začetek gibanja Slovanov v določeni smeri (»ad Italiam intrare coeperunt«), kar je papeža navdajalo s skrbjo, pred tem pa kot vmesno stopnjo omenja premik »per Histriae aditum«. Medsebojno razmerje med Istro in Italijo ostaja spričo dvojne možne razlage nedoločljivo. Ker izraža Gregorijeva misel premik Slovanov v določeni smeri in ne stanja njihove naselitve, se nam zdi Margetićeva razlaga manj verjetna. Dejstvo, da je bila Istra v antiki sestavni del Italije, ne govori nujno kot argument v njen prid. Če so se nahajali Slovani leta 600 v Istri (kot stavek intepretira Margetić), so se nahajali s tem tudi v delu Italije in jim v to deželo ne bi bilo treba šele začeti vdirati (»intrare coeperunt«). Mesto samo po našem mnenju ne dokazuje slovanske trajne navzočnosti na istrskih tleh leta 600, pač pa je odraz slovanskih plenilnih pohodov. Na to bi kazala tudi papeževa reakcija ob teh dogodkih, ki odraža veliko stopnjo vznemirjenosti (»conturbor«, ob slovanskem ogrožanju območja Salone pa močnejši izraz »affligor«), ob namigu, da se utegnejo v prihodnosti zgoditi še dosti hujše stvari.³¹ Slutnja bodoče katastrofe bi se vsekakor bolje ujemala s tem, kar bi pomenila trajna slovanska naselitev. Tako stanje, namreč plenilne pohode, ne pa trajne naselitve, nam za čas okrog 600 potrjujejo tudi analize materialnih virov.³²

Interpretacija tega mesta se še dodatno zapleta ob upoštevanju geografskih danosti in rezultatov dosedanjih analiz pisanih in materialnih virov. »Histriae aditus« kot geografska oznaka za Postojnska vrata ali Vipavsko dolino nima nobene zanesljive paralele in je zaradi tega zelo hipotetična.³³ Ob sorazmeroma natančnih historično geografskih podatkih za severnojadranski prostor pri različnih antičnih avtorjih³⁴ bi bila odsotnost omembe »Istrskega

²⁸ Gregorius I Papa, Registrum epist. 10, 15 (edd. P. Ewald – L. M. Hartmann, MGH Epist. II, Berlin 1957, 249 = ed. D. Norberg, Corpus Christ. Ser. Lat. 140 A, 1982, 842).

²⁹ V razpravi »Histria« u dvije vijesti, 171, navaja ital. prevod H. Grisarja iz leta 1928 (»... gli Slavi, traversando l' Istria, cominciarono già ad irrompere in Italia«); enako prevaja tudi G. Cuscito, Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII–IX, Atti e Memorie della Soc. Istr. di archeol. e storia patria 88 (36 n.s.), 1988, 41. Od naših zgodovinarjev je tako to mesto razumel F. Kos, Gradivo I, 131 (»ker so Slovani že začeli skozi Istro siliti v Italijo«).

³⁰ V prvem primeru nastopa izraz »aditus« v splošnem pomenu približevanja, prihajanja, vstopanja (tako kot so mesto razumeli avtorji, navedeni v op. 29 in kot mesto razume L. Margetić), v drugem primeru pomeni izraz konkreten prostor, kjer se to dejanje izvršuje (»vhod«). Predlog »per« se v obeh primerih nanaša na prostorski premik in ne pripomore k razjasnitvi vprašanja, katera razlaga je (bolj) pravilna.

³¹ »... quando ubique video, quia nobis peccata nostra respondeant, ut et foris a gentibus ... conturbemur? Sed nolite de talibus omnimodo contristari, quia qui post nos vixerint deteriora tempora videbunt, ita ut in comparatione sui temporis felices nos aestiment dies habuisse.« Gl. navedbo vira kot v op. 26.

³² Prim. B. Marušić, Istrien im Frühmittelalter, Pula 1969, 15 ss.; Isti, Materialna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, 1986 (Pula 1987), 81–105.

³³ Kot objektivno historično danost jo nazadnje navaja P. Stih, Istrski vhod, Enciklopedija Slovenije 4, 1990, 183 z navedbo ostale slovenske literature. Tezo slovenskih zgodovinarjev je sprejel tudi G. Cuscito, Aquileia e la cristianizzazione (kot v op. 29), 41 op. 12. Ob primerjavi s Pavlom Diakonom, Hist. Lang. 2,9 (omenja se »largius patens et planissimus ingressus« v Italijo, očitno Vipavska dolina; gl. komentar B. Grafenauerja v slov. izdaji, Maribor 1988, 88 op. 28) je treba upoštevati dejstvo, da je langobardski zgodovinar, doma iz Cedada, te kraje vsaj posredno poznal, medtem ko papež Gregorij, ki se tod ni nikdar zadrževal, o njih ni mogel imeti preciznejše predstave. Zato je čisto slučajna omemba tega detajla zelo majhne zanesljivosti.

³⁴ Prim. A. Grilli, Il territorio d'Aquileia nei geografi antichi. Antichità Altoadriatiche 15, 1979, 25–55; za Istro gl. vire v: M. Krizman, Antička svjedočanstva o Istri, Pula-Rijeka 1979, za zahodno Slovenijo J. Šašel v: Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, zlasti 74 ss.

vhoda« presenetljiva, če bi to ime v antiki obstajalo. Papež Gregor, Rimljan po rodu, o teh krajih ni mogel imeti precizne prostorske predstave. Poleg tega se ta omemba nahaja v pismu le kot ilustracija k omembi slovanske nevarnosti, ki je grozila Saloni (». . . de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet . . .«), zato je papežovo izražanje zgoščeno, brez vseh detajlov. Ob vpadu skozi Postojnska vrata in Vipavsko dolino bi slovanska nevarnost v prvi vrsti pretila langobardskemu ozemlju v južni Furlaniji, ki je bilo za Bizanc od 568 izgubljeno, za papeža pa zaradi vztrajanja v shizmi po letu 557 prav tako. Slovansko ogrožanje tega področja papeža verjetno ne bi vznemirjalo do take mere,³⁵ gotovo dosti manj kot izguba bizantinskega ozemlja, na katerem je z velikimi napori v glavnem uspel obnoviti katolicizem. Če upoštevamo dejstvo, da bi bila papeževa vznemirjenost gotovo večja ob možnosti vpada v rekatolizirane bizantinske pokrajine kot shizmatične langobardske in če upoštevamo historično geografske danosti (bizantinska Istra je bila povezana z bizantinsko priobalno Benečijo prek ozkega obalnega sektorja vzdolž stare rimske ceste Aquileia-Tergeste, kraška planota južno od Vipavske doline pa je bila prometno izolirana) bi »istrski vhod« kot vpadno območje v Italijo enako upravičeno kot v Vipavski dolini iskali na področju izvira Timava, stare meje med Benečijo in Istro. V vrsti barbarskih vpadov v Italijo čez dan. slovensko ozemlje sta vpadna »vhoda« znana iz virov le v dveh primerih. Medtem ko so Vzhodni Goti leta 489 vpadli očitno skozi Vipavsko dolino in si izbojevali prehod čez Sočo na širšem področju dan. Gorice,³⁶ so si zahodni Goti po pohodu čez osrednji in zahodni Balkan jeseni 401 izbojevali vstop v Italijo z zmago ob izviru Timava.³⁷ Kakor je težko določljiva vsebina izraza »Histriae aditus«, prav tako je v obravnavanem primeru težko določiti vsebino izraza »Italia«. Gregorij uporablja to ime namreč ponekod v pomenu celotne (antične) Italije, ki se je tedaj politično delila na bizantinski in langobardski del, spet na drugih mestih samo za bizantinsko Italijo (zlasti pri oznakah različnih bizantinskih funkcionarjev), nikdar pa ne samo v pomenu langobardskega dela Italije, ki ne nosi nobenega posebnega državnega imena.³⁸

V

Distih »Histria testatur possessa hostilibus annis / septies et decies scismate pestifero«, ki se nahaja na enem od dveh napisov v čast papežu Honoriju I (+638), naj bi po večinskem mnenju, ki se mu pridružujemo tudi mi, označeval papeževe zasluge za odpravo sedemdesetletne shizme na področju Istre, to je na območju graškega patriarhata oz. bizantinske posesti na severnem Jadranu. Margetić meni, da se izraz »septies et decies«, ki lahko označuje samo sedemnajst (in ne sedemdeset) let, nanaša na papežovo odstavitev shizmatičnega patriarha Fortunata, čigar oblast (v nasprotju z izročilom beneških kronik kot edinega vira) datira v obdobje 611–627.³⁹ Papeževe zasluge za odpravo shizme v Istri izpričuje še en distih v drugem epigramu (Histria nam dudum saevo sub scismate fessa / ad statuta patrum teque monente redit), ki pa ne pripomore k rešitvi kronološke nejasnosti v prvem distihu.⁴⁰

Po našem mnenju je večja teža argumentov na strani prve (večinske) razlage. Poglavitni argument v literaturi je, da se sedemdesetletno obdobje ujema s časom od preloma Ogleja z Rimom ob Pavlinovi izvolitvi za oglejskega patriarha 557 pa do dramatičnih dogodkov ob koncu 627 in v začetku 628, ko je papežu v drugem poskusu uspelo odstraniti shizmatika

³⁵ Zanimivo je, da po papeževem mnenju požgana prestolnica shizmatičnega patriarha Severa (po sovražnem napadu ali po požaru v mestu?) 592 niti ne zasluži pomoči v obliki milodarov (Registr. epist. 2.38; CCSL 140, 1982, 124 v. 51 ss.; prim. R. Bratož. Vpliv oglejske cerkve, 34 = ZČ 44, 1990, 489). Papežovo pismo odraža načelno različno obravnavanje katolikov in shizmatikov (»nobis considerandum fuit quia misericordia prius fidelibus ac post est ecclesiae hostibus faciendā«).

³⁶ Prim. R. Bratož. Povezave med Trakijo in severnojadranskimi deželami v pozni antiki, ZČ 42, 1988, 491 op 29 (z navedbami virov). Ta vpadna pot armad z vzhoda v Italijo se omenja v virih za dobo državljanskih vojn 238, 352, 388 in 394, v katerih je bil eden od ključnih strateških ciljev zasedba Akvileje.

³⁷ Claudianus. De bello Gothico 562–563 (ed. M. Platnauer); prim. Y. M. Duval, Aquilée sur la route des invasions (350–452), Antichità Altoadriatiche 9, 1976, 275 ss.; H. Wolfram, Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts, München 1990, 158. Ta vpadna pot v Italijo je prišla v poštev v državljanskih vojnah 310 (Licinijev pohod proti Maksenciju, ki ga dokumentira Centurska zakladna najdba) 425, ter v času vzhodnogotsko-bizantinske vojne vsaj dvakrat, 539 in 552.

³⁸ Do sklepa smo prišli na podlagi primerjave vseh omemb Italije v Gregorijevih pismih, ki jo omogoča »Index nominum« edicije v CCSL 140–140 A.

³⁹ Margetićeva utemeljitev: Izročilo beneških kronik je v primeru patriarha Fortunata napačno, saj gre za potvorbo z jasnim namenom. Da bi zamenjali oz. minimizirali vlogo v vsch ozirih negativnega Fortunata, so avtorji vnesli v njegov čas patriarha Ciprijana (15 ali po drugi kroniki celo 25 let dolga vlada), ki je izmišljena oseba. Gl. Histrica et Adriatica, 159 ss.; »Histria« u dvije vijesti, 174. ss.

⁴⁰ Objave napisov in glavno literaturo navajamo v: Vpliv oglejske cerkve, 35 op. 197 (= ZČ 44, 1990, 490 op. 197).

Fortunata in ga zamenjati s svojim človekom.⁴¹ Ob tem naj navedemo še nekaj svojih misli v prid takšni razlagi.

V primeru sedemnajstletnega vladanja shizmatika Fortunata, ki mu beneške kronike pripisujejo nedoločen krajši čas ali pa ga povsem izpuščajo,⁴² bi si težko predstavljali, da bi bizantinska posvetna oblast tako stanje tolerirala tako dolgo obdobje, čeprav je res, da je imel cesar Herakleios zelo hude probleme v centralnih delih države in zaradi njih malo časa za reševanje manj perečih vprašanj na zahodu. Kljub temu je bila za razliko od razmer v drugi polovici 6. stol. situacija za shizmatike na bizantinskem področju v prvih desetletjih 7. stol. tako rekoč nevzdržna. Upoštovati moramo namreč neutrudno prizadevanje papeža Gregorija, ki je prineslo trajne rezultate prav na bizantinskem ozemlju. Poleg tega pa velja upoštevati dejstvo, da bi po delitvi patriarhata na katoliškega v Gradežu in shizmatičnega na langobardskem ozemlju leta 607, torej po »uskladitvi« verske in politične ureditve, shizmatik na gradeškem prestolu učinkoval kot izdajalec države (in ne samo katoliške cerkve); v času enotnega patriarhata je bil spričo zanesljive podpore shizmatičnih škofov iz langobardske države njegov položaj le precej bolj trden, kar nam potrjujejo tudi dogodki okrog leta 590. Prav tako je težko predstavljivo, da bi tako dolgo prenašali shizmatičnega patriarha njegovi istrski sufragani, ki so bili najkasneje po letu 607 katoliki. Iz papeževga pisma »vsem beneškim in istrskim škofom« z datumom 18. feb. 628⁴³ je razvidno, da tedaj niso bili na katoliški strani samo gradeškemu patriarhatu pripadajoči škofje, temveč celo gradeški kleriki (»clerici Gradensis ecclesiae«), ki so Fortunata kot odpadnika, roparja cerkvenega premoženja in izdajalca zatožili pri papežu. Vsekakor kažejo te okoliščine bolj na kratkotrajno uzurpirano vlado, ki je sorazmeroma hitro sprožila spore in privedla do papeževe prve in nato ponovne intervencije, kot pa na dolgo dobo sedemnajstih let. Papeževe besede, da je spornega patriarha nekoč že odstavil (»olim sacerdotio exuendum decrevimus«) in da je ta cerkvi dolgo časa povzročal škodo (»diu seviens«), so kronološko premalo jasne, da bi mogli iz njih potegniti zanesljive sklepe.⁴⁴

Izraz »annis septies et decies« res označuje sedemnajstletno obdobje, vendar je treba upoštevati, da beseda »septuagies« iz metričnih razlogov ne bi bila ustrezna; verjetno iz istih razlogov stoji med »septies« in »decies« veznik »et«, brez katerega bi sporni števniki (ob dopustitvi dobi lastne jezikovne ohlapnosti) lahko pomenil sedemdeset in ne izključno sedemnajst. Ker v naslednjem distihu (esset ut impletum Hieremiae voce canentis / ultio captivis tam numerosa fuit) naletimo na primerjavo z babilonskim izgnanstvom Izraelcev, ki je po Jeremiji (25,11–12; 29,10) trajalo sedemdeset let, je upravičena domneva, da je avtor verzov mislil na sedemdesetletno in ne sedemnajstletno obdobje.⁴⁵

Če so beneški kronisti »sfzirirali« vlado Fortunata kot shizmatika s sedemnajstih let na nedoločen minimum (nekaj mesecev ali največ pol leta, kot njegov čas datirajo večinoma zgodovinarji),⁴⁶ se pojavi vprašanje, zakaj niso tega odklonilnega odnosa pokazali tudi do drugih shizmatičnih patriarhov, ki so v posamičnih primerih deležni celo zelo laskavih pridevkov.⁴⁷ Očitno je Fortunat dobil slab sloves v prvi vrsti kot ropar cerkvenega premoženja in izdajalec, prebeg na langobardsko stran (in šele sekundarno kot shizmatik), kar vse kaže na časovno in vsebinsko zgoščeno dogajanje.

V pričujočem prispevku smo poskušali opozoriti na težave, ki se pojavijo pri interpretaciji več ključnih virov za zgodovino severnojadranskega prostora v 6. in 7. stol. Ob tem razmišljanju nismo želeli posredovati celotnega spektra interpretacijskih možnosti, temveč le tiste

⁴¹ Epist. Langob. collectae 3 (ed. W. Gundlach, MHG Epist. III, Berlin 1957, 694 ss. = R. Cessi, Documenti, št. 13).

⁴² L. Margetič, *Histrice et Adriaticae*, 159 sl.

⁴³ Gl. navedbo vira v op. 41 in F. Kos, *Gradivo I*, št. 157.

⁴⁴ V drugem distihu z omenbo Istre, ki smo ga prej navedli, naletimo na časovni prislov »dudum« (nedavno). Ta naj bi v nasprotju z »olim« (nekoč) označeval bližnjo preteklost, čeprav gre v tem primeru za dogodek izpred desetih let (papež je odstranil Fortunata 628, napis je nastal po njegovi smrti 638) in bi bila uporaba prislova »olim« ustrežnejša. Zdi se, da raba teh dveh časovnih prislovov v 7. stol. ni bila več dosledna.

⁴⁵ Prim. B. M. De Rubeis, *De schismate ecclesiae Aquileiensis dissertatio historica*, Venetiis 1732, 160 in G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Trieste, 1977, 308.

⁴⁶ Poleg del, ki jih navaja L. Margetič, *Histrice et Adriaticae*, 159 ss., gl. tudi E. Stein, *Chronologie des métropolitains schismatiques de Millan et d' Aquilée-Grado*, Opera minora selecta, Amsterdam 1968, 402–412, z datiranjem Fortunatovega nastopa v poletne mesece 627.

⁴⁷ Na primer »Helias, egregius patriarcha«, »sanctissimus Helias patriarcha« (Chronicon Gradense; G. Monticolo, *Cronache Veneziane antichissime*, Roma 1890, 42; 46); »Severus . . . beatissimus vir« (Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie, Chronicon Gradense; G. Monticolo, *Chronache*, 9; 50).

elemente, v katerih se naša razlaga in razlaga L. Margetića ne ujemata. Različne možnosti, ki se kažejo pri interpretaciji obravnavanih virov, nas navajajo na misel, da ti viri zaslužijo ponoven in ponoven razmislek, saj današnje znanje o teh vprašanih ni niti približno jasno. Ob pomembnih vprašanih, ki jih postavljajo viri za 6. in 7. stol., naj opozorimo še na dve za severnojadransko in posebej istrsko območje malo pojasnjeni vprašanji iz zgodovine 8. stol. Prvič, ali in v kolikšni meri je to območje zajel ikonoklastični spor, ki je razjedal bizantinsko državo od leta 726 dalje,⁴⁸ drugič, vprašanje langobardske okupacije Istre po padcu ravenskega eksarhata 751.⁴⁹ Lujo Margetić, ki s celo vrsto študij po pravici uživa ugled enega najboljših poznavalcev zgodnesrednjeveške zgodovine severnojadranskih dežel, je s svojimi analizami virov napravil v znanstvenem raziskovanju pomemben korak dalje. Njegove študije zaslužijo zaradi svoje pronicljivosti vso pozornost, tudi če se z nekaterimi njegovimi rezultati ne strinjamo. Vsekakor bi istrska zgodovina v tem razdobju spričo zadostnega števila razpoložljivih virov, spričo pomembnih premikov v znanju, zlasti z arheološkimi raziskavami, pa tudi z novimi edicijami že poznanih virov, zaslužila sintetično obravnavo. Bolj zanesljivo sliko posameznih spornih vprašanj si moremo obetati prav s takim metodičnim pristopom. Z že pred leti v oceni Margetićeve knjige (ZČ 41, 1987, 364) izraženo željo, da bi tako delo nastalo, zaključujemo svojo diskusijo o tej zanimivi temi.

⁴⁸ Prim. kratko R. Bratož, Vpliv oglejske cerkve, 41 ss. (= ZČ 44, 1990, 496 ss.); poleg tam navedene literature prim. zlasti P. Schreiner, *Der byzantinische Bilderstreit: Kritische Analyse der zeitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute*, *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' alto medioevo* 34, Spoleto 1988, 319–407, zlasti 371 ss.; 377.

⁴⁹ Prim. J. Ferluga, *L'Italia bizantina dalla caduta dell' esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX*, *Settimane di studio* (kot v op. 42) 34, 1988, 169–193 in diskusija 195 ss.; kratko tudi R. Bratož, Vpliv oglejske cerkve, 47 op. 283 (= ZČ 44, 1990, 502).

Zusammenfassung

EINIGE UNGELÖSTE UND UNLÖSBARE (?) FRAGEN AUS DER GESCHICHTE DER NORDADRIATISCHEN LÄNDER IM 6. UND 7. JAHRHUNDERT

Rajko Bratož

Der Verfasser erläutert seine Ansichten zu fünf strittigen Fragen, für die er andere Lösungen vorschlägt, als sie L. Margetić vertritt (s. ZČ 44, 1990, 119–121), gleichzeitig erweitert und korrigiert er an einigen Stellen seine früheren Ausführungen.

Das Bistum »Kénsou« (und nicht »Keísou«) in den Akten der Lateransynode von 680 bezieht sich auf das istrische Cissa und nicht auf Ceneda in Venetien. Die Nennung der Provinz bei der bischöflichen Unterschrift (»eparchias Istrias«) ist üblich bei den Bistümern des byzantinischen Raums, zu dem Istrien gehörte, nicht aber für das langobardische Gebiet. Während die Bistümer auf byzantinischem Territorium in Istrien in den monoteletischen Streit verwickelt waren, beteiligten sich die schismatischen von Aquileia, die unter den Langobarden standen, an diesen Auseinandersetzungen nicht. Die neueren archäologischen Untersuchungen in Südistrien (vor allem in Betika bei Barbariga) legten einen einer Bischofskirche äquivalenten Sakralbau frei, welcher der Bischofssitz in Cissa gewesen sein kann. Anfänge, Erlöschen und räumliche Ausdehnung dieses Bistums, das für die Jahre 579 und 680 belegt ist, bleiben unbekannt.

Die Verbindungen des Bischofssitzes »Petena« mit Poetovio sind unbeweisbar, seine Beziehungen zu Petena (Salzburg) bleiben weiter unklar und hypothetisch. Trotz einer ganzen Reihe von ungelösten Fragen ist es noch am sinnvollsten, den Bischofssitz »Petena« im istrischen Pedena anzusiedeln.

Das Teilnehmerverzeichnis der Synode zu Grado 579, die in den Akten der Synode zu Mantua 827 erscheint, ist keine aquilejische Fälschung aus der Zeit des Streits mit Salzburg, welche die Position Aquileias im Norden festigen sollte. Das Verzeichnis wurde nämlich auf der Synode zu Mantua, auf welcher der Konflikt Aquileia-Grado behandelt wurde, von Seiten Grados vorgelegt worden als eines der wenigen authentischen Dokumente. Die Kirche von Grado hatte gewiß kein Interesse daran, in einem Territorialstreit die Position Aquileias zu vertreten, dessen Druck sie damals auf das stärkste zu spüren bekam.

Die Mitteilung Papst Gregors des Großen aus dem Jahre 600 darüber, daß die Slawen »per Histriae aditum« nach Italien einzudringen begannen, bedeutet noch nicht unbedingt eine räumlich definierte »Istrische Pforte«, die übrigens auch aus keinen anderen Quellen bekannt wäre. Sicher aber beweist diese Mitteilung keine ständige slawische Präsenz auf istrischem Boden, sondern lediglich Beutezüge in und durch dieses Gebiet.

Die Erwähnung des Schismas, das in Istrien »annis septies et decies« gedauert habe, bevor es durch Papst Honorius (+638) aufgehoben wurde, bezieht sich auf eine Zeitspanne von siebzig (557–627/8), nicht aber siebzehn Jahren. Im darauffolgenden Distichon stößt man nämlich auf einen Vergleich des istrischen Schismas mit der babylonischen Verbannung der Israeliten, die nach Jeremias (25,11–12; 29,10) siebzig Jahre gedauert haben soll. Eine siebzehnjährige Regierungszeit des schismatischen Patriarchen Fortunatus von Grado (nach Margetićs chronologischer Konstruktion 611–628) ist weder beweisbar noch glaubhaft.

SLOVENSKA MATICA, SI-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 214-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter
O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwitrovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin
SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospodstva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti
**VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM
V 16. STOLETJU**

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitjeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.